

"וַאִיךָ פִּתְאֹם חוֹזֵר הַנוֹף לְדַמוּת הַנְּכוֹנָה":

שירתה של תרצה אתר כמתמללת חרדה וכמציעה לה מזור

ליאור גרנות

תקציר

מאמר זה מבקש להציג מקרה מבחן לאופנים שבהם עשויה שפת השירה להביע במילים מצבי נפש המאופיינים בחרדה – ויותר מכך, אף להציע להם מזור – באמצעות עיון בכמה משיריה של המשוררת תרצה אתר.

רבים משיריה של אתר נכתבו מתוך המרחב הביתי. בניגוד לתפישות התרבותיות הרווחות של המושג "בית", המרחב הביתי בשירתה של אתר אינו מתואר ככזה המספק ביטחון והגנה אלא כמקום מאיים של אי-נחת. הדוברת בשירתה נושאת מטען חורג של חרדה שמקורה בשילוב של איום הקשור בהרסנות פנימית ושל החרדה הקשורה באובייקט חיצוני שאינו רגיש דיו ושגורם להשתקת צרכיה. חרדותיה הראשוניות של הדוברת מושלכות על החוץ שאינו מצליח להיות אובייקט מכיל עבורן, וכך נותרת הדוברת סגורה בתוך מעגל חרדתי.

עם זאת, ודווקא משום כך – וזאת הטענה המרכזית העומדת בבסיס מאמר זה – עבור הסובייקט החרדתי הנפגש עם שיריה של אתר, שירתה מהווה מקום שהוא בית, הן באמצעות מתן שמות לחרדות שנראה כי אין להן שמות אך בעיקר באמצעות מתן פשר אפשרי להן. עבור הסובייקט החרדתי הפשר טומן בחובו את האפשרות לשינוי באמצעות סימון אפשרות ההפרדה בין העולם הפנימי החרד לבין החוץ, ולפיכך אפשרות למצוא מרגוע בעולם החיצון, שעשוי לשמש גבול תוחם לחרדה.

במאמר יידונו שירים שבהם יש מחד גיסא ביטוי של החוץ כמפורק ומאיים בשל השלכת העולם הפנימי החרדתי עליו, ומאידך גיסא שירים שבהם יש פנייה אל החוץ כמקור הרגעה, וזאת כדי להראות כיצד מדברת אתר את שפתו של הסובייקט החרדתי על בוריה ולעומקה ובכך מביעה במילים למענו את חרדתו חסרת השם, אך יתרה מכך: מצביעה דווקא בשפת החרדה על היותה שפת נפש אפשרית אחת בלבד. בכך יוצרת אתר מוצא כפול של תקווה ומרפא עבור הסובייקט החרדתי – ראשית, העולם הפנימי הכאוטי של החרדה ניתן להבעה במילים, ונוסף על כך עולה אפשרות להתבונן על החרדה מבחוץ, ובכך לא רק לחוות אותה בעוצמתה אלא גם לייצר אופני ראייה וחוויה נוספים שהם מעבר למשקפי החרדה.

מילות מפתח: ביבליותרפיה, שימוש בשירה בטיפול, חרדה, טיפול בחרדה באמצעות שירה, ביבליותרפיה לטיפול בחרדה, תרצה אתר, חווית חרדה בשירתה של תרצה אתר

פתיחה

בטיפול בביבליותרפיה הטקסט הספרותי מאפשר למטופל להזדהות באופן עמוק עם המתואר במרחב הטקסט, להרחיב ולהעמיק את אופני מבטו על עצמו ולנוע בין חשיפת עולמו הנפשי ובין הגנה עליו במידה המתאימה לו. כיוון שהטקסט עוסק בנושאים המזוהים כמרכיבים תוכניים וחלקי נפש של המטופל אך בה בעת אינם זהים להם, תיתכן הזדהות עמוקה שיש בה כדי להוביל לנגיעה בתוכני נפש רבי-חשיבות תוך שהות במרחב הטקסט המגן. התנועה שבין היות הטקסט חיצוני למטופל ובין היותו מייצג חלקים מתוכו מאפשרת למטופל לבחור את מידת המרחק הרצוי מן הטקסט.

נוסף על כך, מעצם היותו של הטקסט הספרותי מדבר "את הדבר" ולא "על הדבר" הוא מאפשר למטופל להיחשף להד מדייק למצבים רגשיים שונים שהוא חווה ולזכות מעצם כך לתחושות מובנות ונראות עמוקות. באופן זה מתעוררת לגיטימציה לרגשותיו, והטקסט עשוי להיחוות כבן ברית.

שפת השירה נושאת בחובה את האיכויות התרפויטיות הללו, אך נוסף על כך היא גם מאפשרת לגעת בתוכני נפש היוליים, בלתי מעובדים ואף רגרסיביים – שאי אפשר להביעם במילים – ולדברם, וזאת בייחודיות שלה כשפה מטפורית, החורגת מכללי התחביר והדקדוק המוסכמים והמשתמשת באבני הבניין שלה באופן משחקי, אסוציאטיבי וצלילי.

במאמר זה אקרא בשירתה של המשוררת תרצה אתר כמקרה מבחן לאופנים שבהם עשויה שפת השירה להביע במילים מצבי נפש המאופיינים בחרדה – ואף יותר מכך : להציע מזור עבורם.

רבים משיריה של תרצה אתר (1941–1977) נכתבו מתוך הבית – מתוך החדר – אולם החדר והבית אינם מתוארים ככאלה המספקים הגנה וביטחון אלא כמקום מאיים של אי-נחת (למשל : "חדרי המסויד המנקר את עיני בחושך" (אתר, 1979, עמ' 147); "בלילות כל הבית היה נסדק" (שם, עמ' 99); "צפים סיפי בתיים" (שם, עמ' 186 ועוד). באחד משיריה (שם, עמ' 221) כותבת אתר :

בְּסֶפֶל הַתֶּה, לְיָדִי, עַל שֶׁלֶחָן,
מִתְנוֹדֶדֶת, נִדְחָת, פֶּסֶת הַלִּימּוֹן,
כְּמוֹהָ אֲנִי, מְרַחֶפֶת, חוֹטִית, עַל אֲוִיר מְבֹשֵׁר אֶסּוֹן.

אֶךְ רֵיחַ הַתֶּה כִּה נָעִים וְנִינּוֹחַ,
שֶׁלֹּא כְּמִתּוֹךְ עוֹלָמִי הַמָּכּוּר,
בּוֹ הַכֹּל מְהֻלָּכִים לְבִקֵּשׁ קֶצֶת מְנוּחַ
מִחֶדֶר אֶל חֶדֶר
בְּעָרֵב הַקָּר.

הסיטואציה המתוארת בשורות הללו מתרחשת בתוך הבית. הדוברת יושבת בביתה ולוגמת תה, משקה שנוהגים לשתות בחורף, בעת מחלה או כאשר חשים צורך להירגע. הדוברת בשיר חשה בצורך זה באופן אקוטי ובהול, שכן אין היא אחוזה בקרקע אלא מרחפת ריחוף חוטי על אוויר מבשר אסון. המרחב הביתי שבו היא נמצאת אינו משרה עליה תחושת רוגע כי אם תחושת בהילות ואימה. היא מנסה למצוא מרגוע ופונה אל החוץ : מנסה להסיח את דעתה בביצוע פעולה בעולם שמחוץ לעצמה – הכנת כוס תה "נעים ונינוח", כניסיון בריחה מעולמה הפנימי ומן הניסיון הכושל התמידי למצוא מנוח, ניסיון מייאש ומעגלי שאינו זוכה למענה. אולם החוץ – המסומל כאן באמצעות כוס התה – אינו מצליח להציב גבול תוחם לחרדה אלא מציג שיקוף שלה ואולי אף

מחזיר את אותה חרדה לדוברת באופן מועצם: פיסת הלימון נדמית גם היא כמתנוודת ונידחת ממש כמו הדוברת המרחפת על אוויר מבשר אסון.

מהו מקור החרדה המכוננת את חוויית הבית כמאיים ומבעית? – בעבודת התזה שלי (גרנות, 2011) חקרתי את חוויית הבית כהיעדר בשירתה של אתר ואת החרדה המכוננת אותה ככזאת. טענתי הייתה כי הסובייקט בשירתה נושא מטען חורג של חרדה, שמקורה בשילוב של הרסנות פנימית ושל חרדה הקשורה באובייקט חיצוני שאינו רגיש דיו ושגורם להשתקת צרכיה. כמו התינוק הקלייניאני, גם הדוברת בשירתה של אתר משליכה את חרדותיה הראשוניות אל החוץ; אלא שבמקום למהול אותן בטוב בתהליך תקין של הזדהות השלכתית, האובייקט בשירתה נחוה כבלתי מכיל וכמתעלם ממצוקותיה או מכחישן או שלחלופין הוא משתלט על נפשה ומתערבב עמה. במצב שבו יש התעלמות ממצוקותיה של הדוברת – אין היא זוכה לאישור לתחושותיה ולקיומה, והיא נותרת לבדה במעגל סגור עם חרדותיה שלה; במצב שבו האובייקט משתלט על נפשה – אין היא מצליחה לחוות את עצמה כנפרדת ונותרת תלויה באובייקט וחנוקה על ידו. כך היא חווה את העצמי שלה כמפורק; לא מצליחה להיווצר אצלה תחושה של סובייקט נפרד, לא כל שכן של סובייקט יציב.

כאשר חרדותיה לא נמהלות עם הטוב שבחוץ – העצמי נחוה כרודף ומאיים. כך נחוה הבית כנושא אֶת האיום שבתוכה וגם כמקור האיום עצמו. החוץ לא מספק שִׁפָּה לחרדותיה, והן נותרות עוצמתיות וחובקות-כול, בחזקת "דברים שאין להם שמות" במילותיה של אתר או "אימה חסרת שֵׁם" במושגיו של וילפרד ביון; כאשר ניתנת שפה מצד האובייקט אין זו שפה המשקפת או מהדהדת את עולמה הפנימי אלא מביעה את עולמו של האובייקט ובכך למעשה עונה על צרכיו שלו. לנוכח כישלונה של הדוברת בשירתה של אתר ליצור מִכל פנימי יציב, היא פונה שוב ושוב – בפנייה מעגלית ומכמירת לב – אל החוץ בניסיון להרגיע את חרדותיה. במפגש זה עם החוץ לעיתים חל היפוך תפקידים: היא נאלצת לגונן על האובייקט כדי שהוא יוכל להגן עליה. משום שהאובייקט לא מצליח לשמש מִכל עבורה ובגלל חוסר הנפרדות ביניהם – הן קיומו של האובייקט הן קיומה שלה כסובייקט נחוים כערטילאיים ובלתי ממשיים. כך החוץ נחוה כמאיים גם הוא הן משום החרדות שמשליכה עליו הדוברת והן משום שהחוץ נחוה על ידה ככזה שלא מסוגל להכיל את חרדותיה.

החרדות שחוה הדוברת הן חרדות ראשוניות וקיומיות: מפני איון, היעלמות ופירוק. בשל חרדות אלו ותחושת חוסר הממשות וחוסר הוודאות בקיומה, מרגישה הדוברת צורך "להיצמד" אל האובייקט עד כי היא "הוא בעצמו" (אתר, 1972, עמ' 42). אלא שהיצמדות זו רק מגבירה את ההזדהות עמו, עד כי מיטשטש עוד יותר

הגבול ביניהם. באופן מעגלי טשטוש זה אך מגביר את חרדותיה, משום שהוא מגביר את תחושת היעדר הממשות ומעצים את סכנת האיון והפירוק. כך לא מתרחשת הפנמה של דמות מכילה ולא מצליחה להיווצר איכות מרגיעה בתוך הנפש.

באין תחושת בית בפנים ולאור מפגש עם החוץ כאובייקט בלתי מכיל, מנסה הדוברת בשירתה של אתר למצוא מפלט במרחב הלימינלי שבין הפנים לחוץ – בחלון – ופונה אליו בניסיון למצוא שם הגנה. אתר מנסה להשתמש בחלון כמרחב מעברי שבין הפנים לחוץ; אלא שלמעשה היא הולכת ונדחקת אל סדק ההולך וצר: בהיעדר הכלה של החוץ ומשלא נוצר בנפשה מכל פנימי – גם כינונו של החלון כמרחב מעברי איננו אפשרי. בהיעדר אפשרות לנפרדות ובהיעדר מרחב מעברי מאבד החלון בשירתה של אתר את משמעותו כמייצג מרחב שבין פנים לחוץ. החלון הופך למייצג את חוסר האחיזה ואת התלישות; הוא הופך לחלל ריק המלא בהיעדר ומהותו היעדר. גם פנייתה אל נמען כלשהו הולכת ודועכת עד כי הדוברת מוותרת על פנייה אל החוץ ונותרת כלואה לבדה בעמדתה בחלון, שהופך למרפא; כלומר לא למשקף חוץ מיטיב אלא למחזיר לה בבואה של הפנים שלה המלא בחרדה. מקום זה הוא מקום כולא וכלוא, לכוד ולוכד, של מי שלא הצליחה למצוא לעצמה מקום בעולם – למצוא בית לנפשה. כך, המקום היחידי שבו מתאפשר לדוברת של אתר לשהות הוא בהיעדר עצמו (גרנות, 2011).

במאמר זה¹ ברצוני להרחיב טענה זו ולטעון כי אמנם עבור הדוברת בשירתה של אתר הבית והחוץ נחווים כמרחב של היעדר, אך למרות זאת, ואולי דווקא משום כך, עבור הסובייקט החרדתי הנפגש עם שיריה – שירתה היא מקום שהוא בית.

שירתה של אתר מתהווה כבית עבור הסובייקט החרדתי הקורא אותה הן באמצעות מתן שמות לחרדות שנראה כי אין להן שמות, אך בעיקר באמצעות מתן פשר אפשרי להן: עולם החוץ בשירתה של אתר נחוה כעולם מתפרק ומאיים, אך עם זאת היא ממשיכה לתור ללא הרף אחר ההרגעה שבחוץ ולא מוותרת על חיפוש האפשרות להרגעה באמצעות גורמי היציבות שבחוץ. בכך טמונים פשר אפשרי לחרדה ואפשרות לשינוי: את החוץ אפשר לתפוש גם כמאיים, כאוטי ומפורק, אך גם ככזה שטמונה בו האפשרות להרגעה וליציבות, ומכאן שקיומן של שתי אפשרויות אלו מראה שמקור החרדה הוא הסובייקט עצמו המשליך את חרדותיו על החוץ. בכך טמונה האפשרות לשינוי אצל הסובייקט החרדתי: אפשרות הפרדה בין עולמו הפנימי החרד לבין החוץ ולפיכך אפשרות למצוא מרגוע בעולם החיצון שעשוי לשמש גבול

¹ מאמר זה מבוסס על תת-פרק בעבודת הדוקטורט שלי (גרנות, 2017), שנכתבה במסלול לפסיכואנליזה ופרשנות בתוכנית ללימודי פרשנות ותרבות באוניברסיטת בר אילן.

תוחם לחרדה. במאמר זה אדון אפוא בשירים שבהם יש מחד גיסא ביטוי של החוץ כמפורק ומאיים ומאידך גיסא יש בהם פנייה אל החוץ כמקור הרגעה. אראה הן את ביטויי החרדה המדויקים והעשירים של אתר המביעים במילים את אימתו חסרת השם של הסובייקט החרדתי והן את האפשרות לראות את החוץ באופן אחר, מה שעשוי לחזק את אפשרות התבוננותו של הסובייקט החרדתי על האופן שבו הוא משליך את חרדותיו על החוץ, ולפיכך להצמיח את האפשרות למצוא בעולם שסביבו לא רק את המאיים המושלך מתוכו החוצה אלא גם את אפשרות הטוב והמרגוע.

ביטוי החרדה לצד הצבעה על האפשרות למזור

אפתח בשיר השביעי מתוך המחזור "מטריות בשמש" (אתר, 1979, עמ' 140–141), המבטא מצד אחד את העולם כנושא בחובו איון ופירוק ומצד שני ככזה שטמונים בו חיים ויציבות:

אֶפֶק. מֵהוּ

אֶפֶק.

נִקְדַּת הַמִּפְגֵּשׁ בֵּין שָׁמַיִם לָאָרֶץ.

דֶּפֶק. מֵהוּ

דֶּפֶק.

נִקְדַּת הַסֶּפֶק בֵּין הַגּוֹף וְהַנֶּפֶשׁ.

שְׁנֵיהֶם סִימְנֵי חַיִּים. שְׁנֵיהֶם מִפְגָּשֵׁי נֶשְׁמָה וּמוֹצָק.

אֲנִי מִתְחִילָה לְהִסָּס בְּשִׁנִּית. לְחוּשׁ בְּכָל דָּבָר בְּאֶפֶן לֹא חֶזֶק.

מִי הַצֵּלָלִית שֶׁתִּמְדֵּם מְהֻלָּקֶת, דּוֹמָם וּבְלִי קוֹל, אַחֲרִי,

מִי מְדַבֶּרֶת אֵלַי כֹּל הַזֶּמֶן, כְּאֶשֶׁר עֲצוּמוֹת עֵינִי.

לְכָל אָדָם יֵשׁ הַרְגָּשׁוֹת כְּאֵלֶּה, מִן הַסֶּתֶם,

לְכָל אָדָם.

עַל כֵּן צָרִיךְ לְהִרְגֵּעַ מִזֶּה מֵהָרָ?

עַל כֵּן צָרִיךְ לְתַקֵּף אֶת הָעוֹלָם?

— — האפק משלח בבואות ממרחקים.

הדפק משסה בי את ממשותו.

פו, פו, אני אשפים.

ארתים קפה וקקאו. אביט באישוניה של פתי.

לדה בצמות, עמקת אישונים,

גדלה על ברקי מחשבתי.

עזר לא קויתי לו. כח לא צפיתי לו.

כהנשמה מפה אל פה בבוא שעת החשך.

כמים חיים על ארך בקועה,

מים חיים, בת שלי, מים חיים

שנמצאו לי

בעמל וישר.

את השיר אתר פותחת בהבעת תהייה על המובן מאליו שבדרך כלל אין עוצרים לתהות על פשרו: מהו אופק, מהו דופק. בכך היא מבטאת עבור הסובייקט החרדתי את תחושת היעדר הממשות והיעדר הביטחון בקיומם של דברים, כפי שהיא מעידה בבית השני של השיר: "אני מתחילה להסס בשנית. לחוש בכל דבר באפן לא חזק". צורת הביטוי השירית של אתר היא ישירה ואומרת את הדברים כהווייתם; הפתיחה בשאלות מהו אופק ומהו דופק איננה דיווח על הדברים (כמו בשורה "אני מתחילה להסס בשנית") אלא מכניסה אותנו מיד לעולמה הפנימי של הדוברת ומביאה את הדברים מנקודת חווייתה ומנקודת ראייתה הפנימיות ביותר. החופש שמעניקה שפת השירה מאפשר לאתר את התנועה בין אמירת הדברים מ"בפנים", הבעה עמוקה של תחושת היעדר הקרקע והביטחון בעולם – ובכך מתן שם לחרדותיו של הסובייקט החרדתי – ובין מבט על הדברים מבחוץ ("לכל אדם יש הרגשות כאלה, מן הסתם"; "ארתים קפה וקקאו. אביט באישוניה של פתי") – ובכך מתן אפשרות להרגעה ולפתרון: אם מקור החרדה הוא בנפש עצמה הרי ישנה אפשרות בחירה באופן ההתבוננות על העולם.

אפשר לקרוא את השיר כביטוי למאבק בין אפשרות הכניעה לחרדה ובין אפשרות התפקוד, מאבק בין הבחירה בשמים או בארץ, בחידלון או בחיים. את הדופק מגדירה אתר כ"נקודת הספק" בין הגוף ובין הנפש, כלומר בכל פעימת לב יש בחירה בין הממשי (גוף) לבין הערטילאי (נפש), והאופק גם הוא בחירה בין הממשי והמוצק (ארץ) לבין המופשט והאין-סופי (שמים). אתר משרטטת בשיר זה את אפשרות הבחירה של האדם: היא מתארת את החרדה האוחזת בה – "מי הצללית שתמיד מהלכת, דומם ובלי קול, אחר, מי מדברת אלי כל הזמן, כאשר עצומות עיניי" – אך עם זה מסמנת שתי אפשרויות בחירה: הירגעות מן החרדה ("על כן צריך להירגע מזה מהר?") וכניעה לחרדה המפעילה אותה ("על כן צריך לתקף את העולם?"). אם כן אתר מתארת עבור הסובייקט החרד גם את האימה באופן שייתן שם לתחושותיו וידייק את איכותה הרודפנית של החרדה ואת המצוקה התמידית שהיא מעוררת בנפש ("צללית שתמיד מהלכת, דומם ובלי קול, אחר"), וגם מסמנת את אפשרויות ההתמודדות עמה ואת בחירת דרך ההתמודדות: גם אם הסובייקט החרדתי נרדף על ידי החרדה המלווה אותו כצל אין משמעות הדבר שהוא קורבן שלה ויש ביכולתו לבחור את דרך פעולתו. אתר מצביעה על ממשות העולם הנמצא מחוץ לנפש רדופת הצללים: "ארתח קפה וקקאו, אביט באישוניה של בתי". בכך היא ממקמת את החרדה כמצויה בתוך נפשו של הסובייקט החרדתי ונובעת ממנה: יש עולם שנמצא מחוץ לנפש הסובייקט; אפשר להביט בו דרך עינה של הצללית הפנימית הרודפת, ואפשר להביט בו ממרחק מסוים. בכך למעשה מציעה אתר הפרדה בין הפנים לבין החוץ ומצביעה על פתרון אפשרי לחרדה.

מעניין השימוש שעושה אתר ב"בת" בשיר – הן כנמענת הן כמושא. שימוש כפול זה מחדד את התנועה בין הפנים לחוץ: הבת מוזכרת בשיר פעמיים – בפעם הראשונה באמצעות השימוש במילה "בתי": "אביט באישוניה של בתי"; ובפעם השנייה בשימוש בצירוף המילים "בת שלי": "כמים חיים על ארץ בקועה, מים חיים, בת שלי, מים חיים/ שנמצאו לי/ בעמל וישר". בשימוש הראשון מוצגת הבת כמייצגת את עולם החוץ אשר ביכולתו לספק מרגוע עבור הדוברת: האחריות והדאגה לבת הן שמדרבנות את הדוברת לקום, להרתח קפה וקקאו – כלומר מדברנות אותה אל עבר האפשרות התפקודית שבה היא "מניחה את החרדה בצד" ונוקטת פעולה של עשייה בעולם. המילים "גדלה על ברכי מחשבת" המיוחסות לבתה מחזקות אף יותר את תחושת האחריות העולה משילובה של הבת בשיר: הדאגה לילדה שגדלה על ברכי מחשבתה מדרבנת אותה לא להתמכר ל"רגשות כאלה" ולא "לתקוף את העולם". הדוברת מסמנת את בתה כעוזר המאפשר לה להתמודד עם תחושותיה הקשות:

"כהנשמה מפה אל פה בבוא שעת החֶשֶׁךְ", כלומר כנמצאת מחוצה לה ו"מנשימה אותה". בחלק זה ברור כי היא מדברת על בתה כעל מושא.

אבל בבית הבא הניסוח השירי מאפשר קריאה כפולה של הצירוף "בת שלי" – הן כמושא הן כנמענת: באפשרות הקריאה הראשונה מחזקת הדוברת את השורה הפותחת את הבית ומצביעה על בתה כעל "מים חיים" עברה ב"ארץ בקועה", ובאפשרות הקריאה השנייה פונה הדוברת אל הבת ומדגישה בפניה את היות העזר שלא ציפתה לו – מים חיים עברה. מה משרתת הפנייה אל הבת ומה היא מוסיפה לדיבור עליה כעל מושא? – הצירוף "בת שלי" כצורת פנייה ללא ה"א הידיעה (הבת שלי) וללא סמיכות (בתי) חוזר בשירתו של אלתרמן. כך למשל בשיר "שדרות בגשם" הוא כותב: "הנה, בת שלי, אחותנו האבן, הזו שאיננה בוכה לעולם" (אלתרמן, [1938] 1955, עמ' 51). ובשיר אחר (ללא שם, המתחיל בשורה: "אולי היד אותך בלי דעת מבקשת"): "פָּלְנוּ, בת שלי, ננוח בלעדינו... / פָּלְנו עוד נהיה רק זמן אשר עבר" (שם, עמ' 91). בשני הציטוטים הללו לאחר הפנייה אל הבת מופיעים הסבר והצבעה על הוויית הדברים בעולם: הביטי, זאת אבן חזקה ש"איננה בוכה לעולם", אומר הדובר לבתו בטיול בעיר הגשומה בשדרות בגשם, ובציטוט השני מצביע בפני הנמענת, שאותה הוא מכנה "בת שלי", על עובדת הסופיות והתמותה.

אם כן, בשני הציטוטים האלתרמניים הללו, שבהם ישנה פנייה לבת, הדובר כמו אוחז את ידו בידה, מפנה את מבטה אל החוץ ומסביר לה על הוויית הדברים בעולם. וכאשר אתר משתמשת בצירוף "בת שלי" אי אפשר להתעלם מן האלוזיה האלתרמנית המצביעה על שתי פרשנויות אפשריות: האחת היא חיזוק הפנייה אל החוץ כמקור לתמיכה, באופן שמבוסס על מבנה המשפט האלתרמני שפונה אל הבת ואז מפנה מבטה אל החוץ: ראי, כך מתנהלים הדברים בעולם, כולנו "ננוח בלעדינו", לכולנו "יש הרגשות כאלה, מן הסתם". אפשרות הפרשנות השנייה היא פירוש הפנייה של אתר, "בת שלי", כפנייה אל עצמה. ב"שדרות בגשם" אביה טייל ברחובות העיר עם "בתו הצוחקת" והציג בפניה את העולם, את "רחובו הראשי של האל", את הוויית הדברים בעולם, וכעת היא משתמשת באותה צורת פנייה כאשר מדברת אל עצמה, אל החלק הילדי שבתוכה, ומרגיעה אותו כאומרת: יש אפשרות להינחם באמצעות החוץ ולראות בנחמה זו מים חיים על ארץ בקועה.

עד כה ראינו שאת הצירוף "בת שלי" אפשר לקרוא בשלוש דרכים שונות באמצעות הדחיסות המאפיינת את שפת השירה: האחת היא דיבור על הבת כעל מושא ההרגעה המצוי מחוץ לנפשה של הדוברת, השנייה היא פנייה אל בתה שלה שמחזקת הן את היותה של הבת מקור הכוח והן את תחושת האחריות כלפי הבת

שמחייבת את הדוברת לדבוק ב"אפשרות התפקודית", והאפשרות השלישית היא פנייה עצמית אל החלק הילדי שבתוכה והרגעתו, הרגעה שמתאפשרת הן בזכות הפנייה אל עצמה כאל ילדה והן בזכות הישענות על הרגעתו הקדומה של אביה כפי שהתבטאה בשימוש בצירוף "בת שלי". אפשרות הקריאה השלישית – פנייה אל עצמה כאל בת – עשויה לבטא את החלק החרד שבנפשה של הדוברת ואת החלק החרד אצל כולנו: החלק הילדי שלא יודע, שזקוק להסבר על העולם, שתלוי בתפישתם של המבוגרים שמגדלים אותו על ברכי מחשבתם. אם כך, באמצעות השימוש בצירוף "בת שלי" מבטאת אתר הן את החרדה – ולא רק את חרדתה הפרטית אלא חרדה כללית המשותפת לילדים באשר הם ולבני האדם שאנו שחווים חרדה בשל אי-ידיעה על העולם ותחושה של התערערות הקרקע – והן מבטאת את ה"בת" כמושא להרגעה, ולא רק את הבת המסוימת שלה אלא מסמנת את ה"בת" כאפשרות כללית להרגעה. כלומר אתר מציעה את החלק הילדי, התמים, זה שעדיין לא מהסס (כמו הדוברת ש"מתחילה להסס בשנית") כאפשרות להרגעה מן החרדה, כמו אומרת שהחיבור לאותו חלק ילדי בתוכנו – יש בו לא רק חרדה אלא גם מזור לספקות ולתהיות, כחזרה לגרעין יציב ובטוח בתוך תחושת הפירוק הסובבת.

המפגש של הסובייקט החרדתי עם שיר זה עשוי אפוא לבטא עבורו את חרדתו וגם להצביע על מזור כפול: הן בהפניית המבט אל החוץ (אם להתייחס אל ה"בת" כאל מושא) והן בהפניית המבט אל החלקים הילדיים שבתוכו, אלו שעדיין לא נערמו על גבם היסוסים ותובנות על העולם אלא הם חווים אותו כפשוטו באופן חשוף, סקרן וחי.

גם בשיר השני מתוך המחזור "יש רוח" (אתר, 1979, עמ' 172) אפשר להבחין בקיומן של שתי אפשרויות התבוננות על העולם – הן זה הפנימי הן זה החיצוני – ולפיכך במיקומה של החרדה לא בעולם הסובב אלא בפנים הנפש. גם כאן רואים כיצד מחד גיסא אתר מביעה את החרדה במילים באופן מדויק עבור הסובייקט החרדתי ומאידך גיסא מציעה לו אפשרויות בחירה. הבית הראשון של השיר נפתח מתיאור הפנים מתוכו ללא הקדמות מיותרות, כמו הייתה הדוברת שולחת יד למעמקי הנפש, משקיעה אותה בתוכה, שולה את עומק הכאב ומושיטה אל הקוראים:

חַיִּי הַפְּנִים שְׁלִי: רְצִיתִי לְהִסְבִּיר אוֹתָם אַחַת וּלְתַמְּדָה,

בְּלִקְוֵי מְאוּרוֹת בְּכָל רֶגַע וְרֶגַע הֵם.

מֵלֵא הָעֵינִים עֵשֶׂן בְּלִי רֵחַם.

מלא הלע דמעה חנוקה. עיר

ריקה.

וסביב נוף לך, לך...

וזה כבר דבר נושן.

אתר מצהירה כי היא רוצה להסביר את חיי הפנים שלה, להנגישם החוצה, אולי מתוך תקווה לזכות להבנה מצד החוץ. היא משתמשת במטפורה של "ליקוי מאורות", ביטוי המציין שקיעה רוחנית וגם מספר על מצב שיש בו הסתרה של האור. בכל רגע ורגע חייה הם "ליקוי מאורות" והיא ממשיכה בתיאור המטפורי שממנו עולה תחושת חנק שאופיינית למצב של חרדה: העיניים מלאות עשן בלי רחם, הלוע מלא דמעה חנוקה. השורה שאחר כך היא: "עיר ריקה", צירוף שממחיש את תחושת הריקות שבנפש. באמצעות השפה המטפורית שמאפשרת שפת השירה מצליחה אתר להעביר את תחושת החנק שמאפיינת חרדה ואת תחושת הבדידות התהומית שהיא מסבה לחווה אותה כאילו איש לא יוכל להבין אותו ואת עוצמת רגשותיו ("עיר ריקה").

אלא שהשימוש המטפורי ב"ליקוי מאורות" מצביע על דבר נוסף מלבד החרדה: ליקוי מאורות הוא מצב שבו מתקיימת **הסתרה** באופן שבו הגוף שמטיל צל מסתיר לגוף המוצל את מקור האור שלו. אם כן, מטפורה זו מחזיקה בתוכה לא רק את החרדה כי אם מרמזת שייתכן שישנו אור אבל הוא מוסתר. כך השימוש המטפורי מאפשר קיום בו-זמני הן של החרדה, הן של התקווה והן של ההצבעה שייתכן כי נפש הסובייקט החרדתי עצמו היא שמסתירה לו את אפשרות קיומם של הדברים המוארים. ואכן, בבית הבא כבר מסיטה אתר את הגורם המסתיר ומאפשרת לראות חלק אחד מואר:

אבל יש גם הרבה תכלת, לעתים, וּשְׁפַע שֶׁל סִבְכֵי חוֹפֵי

נחל אחד, עזוב, וְכֶכָּה זֶה בָּא וּמִתְחִיל:

אֶרֶץ בְּלִי שְׁלֵט וְשֵׁם. אולי חלומית היא.

אולי היא מחשבה. שום דבר בה אינו מבהיל.

דברים יפהפים מהלכים בה לֹה וְכֹה

בלי שום הסבר או קשר,

וּקְצַת הַפֶּה רוֹעֵד, וּקְצַת הַלֵּב
מִחֶפֶז, בְּלִי לַחֲדָל, אֶת הַפֶּשֶׁר...

בבית זה אתר מציעה את האפשרות ההשלכה: הארץ היא אולי מחשבה או חלום, כלומר ייתכן שהאופן שבו רואה הדוברת את הארץ – כלומר את העולם שסביבה – מכוון על ידי עולם הפנים שלה (מחשבותיה וחלומותיה). אלו מכוונים אותה לראות את הארץ כ"עיר ריקה" או לחלופין ככזאת שיש בה "גם הרבה תכלת". בכך משיבה אתר לסובייקט החרד את האחריות על עולמו ואת אפשרות הבחירה באיזה אופן לראותו ומספקת עבורו נתיב מזור לחרדה. השיר מסתיים בבית זה:

אַרְצִי הַמוֹזָרָה וְהַתְּמִידִית. אֵלֶּה חַיֵּי הַפְּנִים
שֶׁל אֲנָשִׁים.

אַרְצוֹת מוֹזָרוֹת. דִּיּוֹקְנִים לְבָנִים,
לְחָשִׁים.

נִפְלָא שְׁלֹא הִכֵּל עוֹסְקִים בְּזֶה בְּלִי קֶץ,
פְּשׁוּט: נוֹף עָצוּב מְעֵט, וּבִקְצָהּ עֵץ.

בשורות אלו אתר מנרמלת עבור הסובייקט החרדתי את חרדתו באומרה "אלה חיי הפנים של אנשים", כרוצה לומר: ככה זה, לא רק אתה חווה את החנק בגרון ואת הצטמצמות המבט אל מול הקיום העשן, ככה הן ארצות הנפש בכללן". ונוסף על כך היא אומרת כי אפשר שלא לעסוק בזה כל הזמן ללא הפסקה: "לא הכל עוסקים בזה בלי קץ". כלומר יש גם אפשרות לצאת מכליאות העשן החונק והדמעות המציפות אלא לדעת שגם אם לפרקים כך הדבר, אפשר לרגעים אחרים להניחו ולעסוק בדברים אחרים. בכך מסמנת אתר את "אפשרות התכלת": את האפשרות לראות גם את הטוב והבהיר שבעולם. כמו מטפורת ליקוי המאורות, כך גם השורה האחרונה בשיר מחזיקה בתוכה הן את הקושי הן את התקווה: הנוף הוא עצוב אבל בקצהו עץ, כלומר גם בתוך העצב יש אפשרות צמיחה. שורה זו נפתחת במילה "פשוט" ולאחריה הסבר, כמו אומרת: אפשר גם להביט על הדברים בפשטות כמות שהם – להתבונן על הנוף כנוף (גם אם עצוב מעט) ובקצהו עץ, ולא להשליך עליו את עולם הפנים מלא החרדות. בכך שוב אתר מסמנת את האפשרות הנפרדות בין הפנים לחוץ ומניחה מפתח בידו של הסובייקט החרדתי להבנת מקור החרדה כתוך-נפשי, וככזה שייתכן שאפשר לשלוט

בו ; האופן שבו רואים את החוץ תלוי בפריזמה שדרכה בוחרים להביט : אפשר לראותו מבעד לעשן הממלא את הנפש ומבעד לדמעות החונקות או שאפשר לראותו מבעד סדק שמבחין גם בתכלת. עוד אומרת אתר : הדברים הם "כמות שהם" – פשוט נוף שבקצהו עץ ; אנחנו בוחרים לתת להם פרשנות זו או אחרת ובכך משליכים עליהם את עולם הפנים שלנו.

תיאור היעדר הנפרדות כאקט של נפרדות המאפשר את הפחתת החרדה

בעבודת התזה שלי, שעסקה בשירתה של תרצה אתר, טענתי כי היעדר הנפרדות בין הפנים לחוץ, בין הסובייקט לאובייקט, מעצים את החרדה, משום שאם החוץ איננו נפרד אין ביכולתו להגן על הפנים – על הסובייקט החרדתי – וכן האובייקט, המייצג את החוץ, עלול גם להשליך על הסובייקט את חרדותיו שלו ובכך להגביר עוד יותר את חרדתו הראשונית (גרנות, 2011).

ברצוני לטעון כעת כי בשירים רבים של אתר היא משרטטת מחד גיסא את היעדר הנפרדות בין הסובייקט לאובייקט ואת כמיהתו של הסובייקט – הנובעת מתוך חרדתו – להתאחד עם החוץ ולהיצמד אליו ; ומאידך גיסא מביעה את הרצון בנפרדות ואת הידיעה כי דווקא הנפרדות – יצירת המרחק בין הפנים לחוץ – היא שתביא מרגוע. באופן פרדוקסלי, שרטוט היעדר הנפרדות ותיאור הכמיהה החרדתית להיצמדות לאובייקט מהווים בעצמם אקט של נפרדות : אתר לוקחת את רכיבי הבתא הגולמיים והבלתי מעובדים, בלשונם של ביון (סימינגטון וסימינגטון, [1996] 2000, עמ' 63),² אלו המקפלים בתוכם חרדה ראשונית – אוטיסטית-מגעית במונחיו של תומס אוגדן (1946--), הקשורה בהיעלמות ובהתפרקות של הלכידות החושית (אוגדן, [1989] 2001, עמ' 72) – ובתארה אותה במילים היא מתמירה אותה לרכיבי אלפא ובכך מאפשרת את ההתבוננות עליה. אם כך, תיאור החרדה המתבטאת בהיעדר נפרדות משיג מטרה כפולה : הן הבעת רכיבי הבתא הגולמיים והבלתי מעובדים המרכיבים את עולם הפנים של הסובייקט החרדתי והן התמרתם לרכיבי אלפא – מעצם תיאורם במילים – ובכך מתן פשר ומשמעות עבורם. אדגים זאת באמצעות השיר השלישי במחזור "יש רוח" (אתר, 1979, עמ' 173) :

² וילפרד ביון (1897–1979) דיבר על "רכיבי בתא" שהם רכיבי מחשבה גולמיים המהווים את "הדברים כשלעצמם", נתונים שטרם עובדו או נחשבו, אינם ניתנים להסמלה ואין ביכולתם להפוך לחלק מן הזיכרון. באמצעות "פונקציית אלפא" – הכוללת את המחשבות הפרימיטיביות – הופכים הרשמים החושיים לרכיבי זיכרון, שאותם כינה ביון "רכיבי אלפא".

עצובה בְּהֵלֶת הַמַּחֲכִים כָּל הַזֶּמֶן.
מִתְנַפֶּלֶת עַל שְׁמִשׁוֹת סְגוּרוֹת בִּיבָבָה תִּינוּקִית,
מִסְתַּעֲרֶת כָּאֵשׁ אֶל חִיקָהּ שֶׁל אִשָּׁה, אֲשֶׁר סִנְרָה לָבֶן
וַיַּעַל מְעֵנָן, מְעֵנָן לֹא חִלְקִית.

רַק שְׁמִים פְּרוּעִים סוֹבְבִים, מְעֵנִים,
קְמוּרִים וּקְעוּרִים בְּאַחַת,
מְנַסִּים לְהִתְאַם לְסִפְרוֹת הַשְּׁעוֹנִים
כּוֹכְבִים וְנִירַח מוֹנִים שְׁתִּים,
אַחַת...

בשיר זה אתר מאנישה את החרדה בציירה את הבהלה כמתנפלת על שמשות סגורות ביבבה תינוקית ומסתערת כאש אל חיקה של אישה. הבהלה מדומה אפוא לתינוקת: יבבתה היא תינוקית והיא מחפשת חיק אישה. הבהלה היא חסרת עכבות, סוערת, אימפולסיבית, נטולת תחימה: "מתנפלת", "מסתערת כאש". כמיהתה של הבהלה היא אל ההתמזגות והאחדות: כאשר היא נתקלת בשמשות סגורות היא מטיחה עצמה בהן ביבבה תינוקית כמו רוצה לבטל את הגבול שבינן לבינה, הגבול שבין החוץ ובין הפנים. גם עם חיק האישה היא מבקשת להתאחד: סינרה של האישה הוא לבן, וברור שכאשר אש הבהלה תפגוש בו הוא כבר לא יהיה לבן עוד. השימוש של אתר במטפורת היבבה ("מתנפלת ביבבה תינוקית") ובדימוי האש ("מסתערת כאש") מדגיש את היותה של הבהלה מורכבת מרכיבי בתא גולמיים וראשוניים: הבהלה משתמשת בקול שאינו יכול להתרגם לשפה (יבבה תינוקית), והיא מדומה לאש – כוח טבע שבכוחו לכלות ולהשמיד.

אולם בכתיבתה אתר מדווחת על הבהלה מנקודת מבט חיצונית: "עצובה בהלת המחכים כל הזמן". בשיר זה היא לא מדברת היישר מתוך הבהלה (כמו בשיר הקודם במחזור שנפתח בשורה: "חיי הפְּגִים שלי: רציתי להסביר אותם אחת ולתמיד") אלא מדווחת על בהלה ששותפים לה אנשים נוספים: אלו המחכים כל הזמן. אם כך, בשורות אלו אתר מביעה בה בעת הן את רכיבי הבתא של החרדה והן את התמרתה לרכיבי אלפא. רכיבי הבתא של החרדה מבוטאים באמצעות השימוש

במטפורות שהשדה הסמנטי שלהן הוא עולם נטול שפה ונטול תיחום (יבבה תינוקית, אש), ורכיבי האלפא מבוטאים באמצעות הדיווח על החרדה מבחוץ: "עצובה בהלת המחכים כל הזמן". אם כן, הנפרדות מושגת באמצעות הדיווח על החרדה ובאמצעות **תיאור** כמיהת האחדות עם החוץ, אשר יש בו עמדה המשקיפה על הדברים מבחוץ ולפיכך פחות מעורבת איתם.

הצורך בנפרדות ובתחימה בא לידי ביטוי גם בבית השני של השיר. בית זה נפתח בהמשך תיאור העננות מן הבית הקודם אשר מביע השלכה של הדוברת את חרדתה הפנימית על החוץ: השמים נתפשים כמעוננים לחלוטין ("לא חלקית") וכ"פרועים", "סובבים" ו"מעונים". אלא שבשלוש השורות האחרונות החותמות את השיר עולה – אולי דווקא משום החרדה – הבקשה לתחימה ולגבול, לנפרדות הפנים מן החוץ: השמים מנסים להתאים לספרות השעונים, כלומר תרים אחר תחימת הזמן – אחר סדר קבוע – והכוכבים והירח מונים את התחלפות השניות או הדקות. כלומר, לאחר תיאור החרדה (השמים המעונים) אתר מצביעה על מוצא מתוכה, מוצא הקשור בפנייה אל התוחם ומסמל הגבול: תחימת הזמן. בכך אתר מדגימה עבור הסובייקט החרדתי כיצד אפשר לפנות מתוך מצב חובק-כול של חרדה למצב של התבוננות על החרדה מעיניים המשקיפות מבחוץ ומסמנות גבול.

ממצב בתא גולמי של הטחת הבהלה ביבבה תינוקית בשמשות והסתערות אל חיקה של אישה, עוברת הדוברת לעמדה שמביעה את הצורך בתחימה. כך השמים שבתחילה נתפשו כמעונים ופרועים – כמשתמע מעולמה החרדתי הפנימי של הדוברת המושלך עליהם – יכולים בהמשך השיר להיראות ככאלה המבקשים אחר הגבול המתבטא במניית מדדי הזמן. בכך משיבה אתר לחרדה שעמה פתחה את השיר: היא כמו אומרת ל"מחכים כל הזמן" – אינכם מחכים **כל הזמן**, כך זה אולי נראה לכם מתוך מצב הנפש החרדתי אבל לזמן יש גבול, הוא תחום; אפילו השמים שנראים נטולי גבול מנסים להתאים את עצמם לספרות השעונים. היא מציינת גם את הירח והכוכבים כמסמני זמן ומעידים על התחלפות הזמן בהיותם מסמנים את בוא הערב. אם כך, אתר מצביעה כאן על מאפיין מרכזי מאוד של חרדה: התחושה כי העכשיו הוא הנצח, וכי התחושה המאיימת ומלאת האימה תישאר באותה העוצמה לעולם: "כל הזמן". אבל לא כך הוא, אומרת אתר, ומצביעה הן על הצורך בגבול ותחימה והן על תחימה הקיימת ממילא: גם אם השמים נדמים כנטולי גבול יש להם גבול ויש בהם גרמי שמים המציינים גבול; גם אם נראה שדין הבהלה הוא להימשך כל הזמן – אין הדבר כך וגם היא משנה את עוצמתה. אם כן, אתר מצליחה להביע בה בעת הן את החרדה והן את נתיב היציאה ממנה.

התהייה על מקור החרדה והבנת פְּשָׁרָה ומתוך כך מציאת מוצא מתוכה

בשירים רבים אתר מביעה תהייה: האם ה"חוץ" המאיים הוא מאיים משום שכל הוא או משום שזהו הפנים החרדתי שלה המושלך עליו וצובע אותו בצבעים מאיימים? בעיניי, עצם הבעת תהייה זו היא בעלת ערך תרפויטי עבור הסובייקט החרדתי הנפגש עם השירים, משום שהיא מנכיחה את האפשרות שייתכן שהחוץ איננו כה מאיים וכאוטי, שהעולם איננו כה מסוכן – כפי שנוטה לתפוש אותו הסובייקט החרדתי – אלא שייתכן כי מקור תפישת העולם ככזה הוא החרדה הפנימית. האיכות התרפויטית המצויה בכך היא גם במתן פשר לחרדה וגם ביצירת מרחק בין הפנים ובין החוץ, מרחק אשר עשוי לאפשר לסובייקט החרדתי ליצור גבול בתוכו בין הפנים לבין החוץ, להבחין באיכויות היציבות שקיימות ב"חוץ" ולהצליח לתרום להרגעתו באמצעותן.

אדגים זאת באמצעות השיר החמישי במחזור "עולם נסתר" (שם, עמ' 213):

נתפרק הנוף לאט לקלסתרם של אָבן.
נשארת הַמוֹמָה: הַחֲלוּם הוא, או אָרֶץ נוֹשֶׁבֶת?
הַפֶּשֶׁר כָּל זֶה מִפְּשׁוֹת שֶׁל תּוֹכִי?
הָאֵם זֶה נוֹצֵר בְּנִהְרֹת רוּחִי?
מה מִפְּרִיד בִּי לִבִּי הַקְּלִסְתֵּרִים עֲכָשׁוּ, עֲכָשׁוּ!!
וְאֵיךְ פִּתְאֵם חוֹזֵר הַנוֹף לְדָמוֹת הַנְּכֹנָה, וְסִתֵּם רְחוֹב וְרוּחַ קְלִילָה
וְסִתֵּנוּ?

אֲנִי זֹכֶרֶת: זֶה הָיָה עוֹלָם שְׁלוֹף לְדָקֶר בְּסִפְיָנִים.
הַקְּלִסְתֵּרִים הָיוּ שְׁחֹרִים וּמְאִימִים, אֲנִי – כִּסְתִּי הַפָּנִים...
אֵין לָזֶה פְּרוּשׁ, בְּשׁוּם מְקוֹם, אֲנִי יוֹדַעַת.
עָלִי פְּשׁוּט לְחַדֵּל מִחֲלוּמוֹת כְּאֵלָה, בָּם אֲנִי פּוֹסַעַת
עַל רִצְפָּה קָרָה וּמִמְשָׁכָת, עֲרָפֶל סָבִיב נוֹשֵׁם שָׁרֵב...
לא, לא, הַנוֹף הוּא עִיר שְׁלִי. עִירִי שְׁלִי וְסִתֵּם הָרוּחַ. רוּחַ קְלִילָה
וְסִתֵּנוּ.

השיר מתחיל בתיאור של פירוק הנוף: כבחרדה ראשונית אוטיסטית-מגעית שבה יסודות העולם הבסיסיים ביותר מתפרקים – כך גם כאן הנוף מתפרק ונחוה כנוקשה (אבן) ומאיים (קלסתרם של אבן). מיד אחר כך הדוברת מביעה תהייה: האם כך באמת הדברים בעולם או שזהו האופן שבו היא מפרשת אותם ("הפשר כל זה ממשות של תוכי?/ האם זה נוצר בנהרות רוחי?")! הדוברת תוהה "מה מפריד ביני לבין הקלסתרם האלה עכשיו, עכשיו?" – תהייה שחובקת בתוכה את החרדה, המועצמת באמצעות החזרה על המילה "עכשיו" כאילו שבכל רגע יכולים קלסתרם האבן להתקיף; אולם לא רק את החרדה מקפלת אמירה זו בתוכה אלא גם את העובדה שיש דבר המפריד בינה לבין הקלסתרם הללו: אם היא שואלת מה מפריד בינה לבינם, סימן שהיא תרה אחר דבר-מה מפריד ומניחה כי הוא קיים.

בכך למעשה אתר מסמנת את אפשרות ההפרדה בין הפנים לבין החוץ ומראה כי תיתכן הפרדה שכזאת אם הפנים החרדתי לא יושלך על העולם ויערבב את שני אלו יחד באופן שיעצים את החרדה. השורה "ואיך פתאום חוזר הנוף לדמות הנכונה, וסתם רחוב ורוח קלילה וסתו?" המסתיימת בסימן שאלה מביעה תמיהה אשר לפתאומיות שבה הנוף חוזר ל"דמות הנכונה": אם כל כך מהר חזר הנוף לדמותו הנכונה, ייתכן שיש דבר-מה שצבע אותו בצבעים המאיימים. תהייה זו שולחת את הסובייקט החרדתי לחפש את מקור החרדה בתוכו. ואכן, אתר מיטיבה לתאר את עולם הפנים החרדתי באופן שמביע במילים את החרדה ומדייק אותה: "זה היה עולם שלוף לדקור בסכינים". אין זה שגורמים מסוימים בעולם מאיימים על הדוברת או על הסובייקט החרדתי אלא שכל העולם נחוה כמתקיף ומאיים בהיותו "שלוף לדקור בסכינים".

האנשה זו של העולם באופן מאיים כל כך מעבירה באופן מדויק ועוצמתי את חווייתו של הסובייקט החרדתי שבה העולם החיצוני מאיים עליו ומתקיף אותו. אותה אימה חובקת כול ונטולת מילים המצויה בכל מקום ויכולה להתקיף בכל זמן – שהרי העולם כולו שלוף לדקור בסכינים – זוכה כאן למילים, המציבות גם הן תחימה לחרדה. "אין לזה פירוש, בשום מקום, אני יודעת", אומרת אתר ובכך מצליחה להעביר שוב את חוויית החרדה שאיננה ספציפית ושנחוית כמשתלטת על הסובייקט מבלי שיש בכוחו לפרש אותה ולהבין מהיכן היא מגיעה.

אך בניגוד לדבריה של אתר ש"אין לזה פירוש" היא דווקא מעניקה פירוש ופשר, כפי שמתבטא בשורה החותמת את השיר: "לא, לא, הנוף הוא עיר שלי. עירי שלי וסתם הרוח. רוח קלילה וסתו." בכך היא רוצה לומר: הנוף איננו קלסתרם של אבן, העולם אינו עולם שלוף לדקור בסכינים, אלא הנוף הוא "עיר ורוח". כלומר היא

מצביעה על הדברים כהווייתם בעולם, ובכך מסמנת את פשר החרדה ככזאת שמקורה בפנים. אם כך, אתר עמלה כאן על שרטוט ההפרדה בין הפנים לחוץ, ובכך מסייעת גם לסובייקט החרדתי למצוא פשר לחרדה שלו בתוכו וגם מאפשרת לו למצוא מרגוע באמצעות הינחמות על ידי החוץ.

מעניין להתייחס לשורות החותמות את שני בתי השיר: השורה החותמת את הבית הראשון בשיר היא: "ואיך פתאום חוזר הנוף, לדמות הנכונה, וסתם רחוב ורוח קלילה/ וסֶתוּ?", והשורה החותמת את הבית השני בשיר היא: "לא, לא הנוף הוא עיר שלי. עירי שלי וסתם הרוח. רוח קלילה/ וסֶתוּ". הדומה בין השורות הוא החזרה על המילים "וסתם רחוב ורוח קלילה וסתו" ו"סתם הרוח. רוח קלילה וסתו". במקרה זה תפקיד החזרה הוא ליצור תבנית שומרת, יציבה ומגינה: הדוברת חוזרת על שורה זו בסוף כל בית וכמו ממסגרת את בתי השיר בנוף הנכון, המיטיב, היציב, נופה של העיר שהיא פשוט "עיר" ללא תוספות מאיימות. חזרה זו מאפשרת אפוא מסגרת מגינה המציבה גבול ותחימה לחרדה. השוני בין שתי שורות אלו הוא שבראשונה עולה שאלה ("ואיך פתאום חוזר הנוף...?") ואילו בשנייה יש אמירה החלטית: "לא, לא, הנוף הוא עיר שלי". כלומר, אם בראשית השיר העלתה הדוברת תהייה כיצד זה חוזר הנוף להיראות כ"פשוט נוף" – בסיומו של השיר היא כבר יודעת שמקור החרדה הוא בנפש המשליכה אותה על החוץ, ולפיכך יכולה להשיב לעצמה בביטחון: "לא, לא, הנוף הוא עיר שלי" ולהבנות את הביטחון בקיומו של חוץ שאיננו משתנה בהתאם לכל רגש המושלך עליו. בכך אתר מייצבת עבור הסובייקט החרדתי את הנפרדות בין הפנים ובין החוץ ולפיכך את אפשרות קיומו של חוץ בטוח, יציב ומרגיע היכול לתחום את הפנים הסוער ולא להתערבב עמו.

דוגמה נוספת להבנתה של הדוברת כי תפישתה את החוץ כמאיים ומבעית מקורה בעולם הפנים החרדתי שלה, נמצאת בשיר הרביעי מתוך המחזור "מפרשים" (שם, עמ' 185). השיר נפתח במעין הגיג על האופן שבו נוצרות מחשבותיה של הדוברת:

הַצֵּל נָצַב בֵּין דָּמַע לְבֵין רִשְׁתִּית הָעֵין.

– מִחֲשָׁבָה: אֵי-שֵׁם פּוֹכָב מוֹזֵר מִבְּהִיק אֶת הַחֹךְרִי.

כֶּךְ נִלְדֹּת מִחֲשָׁבוֹתַי: מִצְלָלִי הָעֵין,

מִן הָרְאִיָּה הַמְדַמָּה: מִפֶּרֶץ נוֹגַח, מִבּוֹלִי, מִרְעִישׁ גָּלִיו...

כבר בבית פותח זה הדוברת מצהירה שראייתה היא מדומה : היא זאת הרואה את המפרץ כ"מבול" ו"מרעיש גליו" מתוך עולמה הפנימי המושלך אל החוץ. הבית הבא בשיר מתאר את החוץ, את העיר, כפי שהיא נראית מבעד למשקפי החרדה :

ועירי הנמוכה, פני חרדה לה.
אני מביטה בה מגבה של שבע קומות (ממש),
עיר קטנה, חשוכה וריקה, שאין בתבל ידידה לה,
רק ידי מלטפת שדרות וסמטות מגבה של בית חדש.
כוכב-הצפון מבהיק את שרעפיו
אי-שם. סופה נוגחת על מפרץ אפל. גלים משברים תפלה.
ספינה חומקת חרש בין מצרים לאור כוכב,
פאלה מחשבות אני הוגה בלילה. ערשי הוא מצולה.

בבית זה הדוברת מתארת את העיר כמאיימת ומאוימת : חשוכה, ריקה, סופה עוטפת אותה. התיאור בבית זה מוצג כמעין דיווח אובייקטיבי לכאורה של הדברים המתארים אותם כסוערים ומלאי חרדה. אולם בשורה האחרונה הדוברת מעידה כי היא יודעת שמקור החרדה הוא במחשבתה : "כאלה מחשבות אני הוגה בלילה. ערשי הוא מצולה". הבית המסכם את השיר ממשיך את ביסוס המודעות לכך שמקור הדברים הוא בה עצמה : "ואני משתוממת על הדברים הלא-חדלים האלה/ אשר בי. פתאום הקים. הים שלך! אני נבהלת :/ מתי אתחיל לדעת מה בדיוק מבדיל/ בין בואו של פחד-מוות לבין הלפי השוצף אשר בתכלת." בראשיתו של בית זה כבר מצהירה הדוברת כי החרדה – "הדברים הלא חדלים האלה" – הם דברים שקיימים בה ("אשר בי") והם המקור לחרדתה המושלכת אל החוץ. אמנם אין היא יודעת מהו הדבר אשר גורם לה לראות את הדברים כ"פחד מוות" ברגעים מסוימים, וברגעים אחרים – לראות את היופי השוצף אשר בתכלת, אך היא יכולה להבחין באפשרות קיומן של שתי נקודות המבט.

הבחנה זו כבר מעידה על אפשרות השליטה של הסובייקט החרדתי ועל יכולת הבחירה שלו : אפשר לראות את פחד המוות אשר בנוף, את העיר כמלאת חרדה, ואפשר גם לראות את היופי שסביב. לכאורה, מדובר כאן בפתרון פשטני, אלא שיש

לו חשיבות רבה בתוך החוויה החרדתית שמשללת על הנפש עד כי אין האדם מסוגל להחזיק בתוכו את הידיעה כי לא כל הסובב אותו אכן מעורער ומט לנפול כפי שהוא חווה את הדברים. הצגת האפשרות האחרת מראה לסובייקט החרדתי כי לרשותו עומדת יכולת הבחירה ומקנה פשר לחווייתו את העולם הסובב כמאיים בהצביעה על מקור החרדה הטמון בו עצמו.

בשיר הרביעי מתוך המחזור "כחל על הגגות" אפשר לראות באופן ברור מאוד את ידיעתה כי קיים מוצא (שם, עמ' 204):

יום דלות מלטש מהבהב בגוגית,
יום ענות ותקנה באחת.
אני מתחילה לחפש פתרונות
שאבדו לי
בשנה אחת.

בודאי אמצאם, אם איטיב לחפש.
הם כאן, באיזה מקום.
מגלות מלאות אותיות צפופות,
שדבר מן המספר בן לא חלום.

היתה מחשבה בשנתי,
רוחות עשנות, כחלחלות הניעוה
כמו באגדה,
היתה דמות ברוחה בשנתי,
שעונים הקיפוה, קטנים וגדולים.
— מה פשר החידה,
מה לזמן העובר ולי,
מדוע זה כה חרוש בי,
מה הפשר הזה שאני מחפשת,
מדוע זה כה חרוש בי.

הפתרונות הם פה. קרוב. אני מחפשת שעות.

הם רק אבדו לי בשנה אחת

ולא חזרו שנים ארוכות,

הם רק נמוגו בתקופה אחת

ולא שבו אלי עוד.

"יום דלות מלטש מהבהב בגוגית",

זה תאור של פתיחת שיר נוֹגָה.

אני אחפש את פתרון החידה

ועד שאמצאנו

לא ארפה.

— — כחל יושב על הגגות, מדי דקות ספורות הוא שט. הוא

פשוט ואהוב ומודע.

אולי לא היו פתרונות שאבדו? אולי לא הייתה כל חידה?

למעשה, אתר אומרת, הפתרונות קיימים פה, קרוב, יש רק למצוא אותם. היא מצביעה על חוסר השקט והחיפוש התמידי אחר מרגוע המאפיינים את הסובייקט החרדתי וכן על החיפוש אחר פשר לחרדה: "מה הפשר הזה שאני מחפשת, מדוע זה כה דרוש בי". בכך היא שוב מביעה במילים את חוויית החיפוש התמידי שהסובייקט החרדתי מצוי בה ואת התנועה המנסה למצוא סיבה והיגיון בתוך הכאוס הנפשי. לצד החיפוש התמידי אתר מדגישה גם את קיומו של פתרון קרוב גם אם כרגע אין הוא נגלה. בכך אתר מחזיקה עבור הסובייקט החרדתי את התקווה שיש פתרון ומוצא גם אם כרגע אינם נגלים, כלומר את הידיעה כי יש אפשרות אחרת. כדי להכיר בקיומה של אפשרות האחרת במצב חרדתי על הסובייקט להיות מסוגל לפעולת התבוננות שתאפשר לזכור שאמנם כעת הוא חווה תחושת חרדה, אבל מצב זה הוא זמני ובר-שינוי. ואכן, בשיר זה אתר מדגימה את ההתבוננות מן הצד, ובבית החמישי של השיר היא מצטטת את השורה הראשונה, שבה פתחה את השיר, ומיד אחר כך מכריזה: "זה תיאור של פתיחת שיר נוֹגָה". כלומר, היא מסוגלת להתבונן מן הצד על הכרזתה: "יום

דלות מלוטש מהבהב בזוגית", לראות את הנוגות שבו ולא להסכין עמה, כפי שמעידה השורה הבאה: "אני אחפש את פתרון החידה/ ועד שאמצאנו לא ארפה". כלומר, אתר אומרת, מצב הנוגות איננו גזרת גורל, אין זה מצב שבא יש מאין אלא יש לו פשר; יש סיבה שמובילה לקיומו ומציבה את התנאי לקיומו, ולפיכך שיכול להיות אחרת ומצב הנוגות או החרדה איננו האפשרות היחידה.

את השיר אתר מסיימת בתחושה של השלמה עם מצב העניינים בעולם: אם בבית השלישי של השיר היא מתארת רוחות עשנות וכחלחלות המניעות את מחשבתה בשנתה ואת תהייתה על פשר החידה, הרי בבית האחרון של השיר הרוחות הכחלחלות הנעות הופכות ל"כחול יציב" ש"יושב על הגגות". הכחול היושב על הגגות ושט מדי דקות ספורות יכול לסמל שמים, המשגיחים ממעל. בניגוד לתיאור הסוער ומזרה האימה של הרוחות העשנות הכחלחלות, תיאור ה"כחול היושב על גגות" מאופיין ברוגע: "הוא פשוט ואהוב ומוֹדֵע". ולאחר תיאור זה אתר אומרת: "אולי לא היו פתרונות שאבדו? אולי לא היתה כל חידה?" – כלומר למעשה היא מצביעה כאן על שתי אפשרויות ראייה של ה"כחול" שמקורן בנפשו של הסובייקט המתבונן בו: אפשר לראות את הכחול כ"רוחות עשנות כחלחלות", כלומר להביט בו מתוך חוויית החרדה, שהיא גם זו המכוננת את חוויית החידה, חוויית האימה חסרת השם ונטולת הפשר שיש לתור אחר מקורותיה; לחלופין, אפשר לראות את הכחול כ"כחול יושב על הגגות (...)" פשוט ואהוב ומוֹדֵע", ובאופן ראייה זה החוויה היא ש"אין כלל חידה", שהכחול הוא "רק כחול" כשם שהעיר היא "רק עיר" עם "רוח קלילה וסתיו".

אם כן הכחול הוא אותו הכחול, אך מה שמשתנה הוא האופן שבו רואים אותו, המושפע מחוויה פנימית של חרדה או מחוויה פנימית של רוגע. השאלה החותמת את השיר – "אולי לא היתה כל חידה?" – מצביעה שוב על כך שמקור החרדה הוא פנימי ועל כך שלסובייקט יש השפעה על האופן שבו הוא חווה את הדברים.

סיכום

ראינו כי דווקא בתוך שירתה רוויית החרדה של אתר מצויה גם דרך מוצא מן החרדה: שירתה משרטטת את החרדה באופן מדויק – ובכך מעניקה שמות לחרדות קמאיות של הסובייקט החרדתי – ולצד זאת היא מציגה באופן נשנה אפשרות חוויה אחרת ואפשרות ראייה אחרת של העולם. למעשה, היא משרטטת את חוויית החרדה כאפשרות בלבד. אמנם החרדה מצויה בעומק שירתה ונראה כי היא צובעת את רובה, כיאה לאיכות השתלטנית והמתעצמת של חרדה; עם זאת גם בתוך עומק תהום החרדה ממשיכה אתר להתעקש חזור והתעקש על קיומה של דרך אחרת, של אופן

ראייה אחר ואופן חוויה אחר. התעקשות זו מסמנת את קיומה של האפשרות האחרת ולמעשה אומרת לסובייקט החרדתי כי החרדה היא דרך אחת, שביל אחד מני כמה אפשריים. כך גם מתוך תהום החרדה, הדוברת בשירתה של אתר מצליחה להוציא רגל אחת מחוץ לבור ולמקם חלק מגופה בעמדה שתאפשר לה להתבונן על הסיטואציה ולסמן לעצמה את הבחירה בחרדה ואת יכולתו של הסובייקט להשפיע על חווייתו החרדתית המעצבת את תפישת עולמו. בכך היא משיבה לו כוח ושליטה בסיטואציה, במקום חוויית היעדר השליטה המאפיינת את המצב החרדתי, שבתוכו הסובייקט נתון לשליטתה של החרדה עליו.

אם כן אתר מדברת את שפתו של הסובייקט החרדתי על בוריה ולעומקה ובכך מביעה במילים למענו את חרדתו חסרת השם, אך המעשה השירי החשוב והמרפא אף יותר של שירתה של אתר עבור הסובייקט החרדתי הוא שדווקא בשפה זו היא מצביעה על היותה רק שפת נפש אפשרית אחת. היא מלמדת אותו לתת שמות לתחושותיו החרדתיות בשפתו, ואז לאחר שנמצאו שמות – בדיבור אינטימי של דוברי שפת הנפש החרדה, שבה העולם נחוה כ"שלוף לדקור בסכינים" – היא לוחשת לו דבר סוד על כך שאין זו שפת הנפש היחידה ועל קיומן של שפות נפש נוספות. באופן זה אתר מייצרת אצל הסובייקט החרדתי מוצא כפול של תקווה ושל מרפא: ראשית, התקווה שעולמו החרדתי יכול להתבטא במילים, ואת זאת היא עושה בהעניקה מילים לשפת הנפש החרדתית; תקווה זו נוטעת את הבסיס לתקווה הנוספת: ההצלחה להפוך את האימה חסרת השם לשפת נפש חרדתית הנדברת במילים מעידה על אפשרות התמרת רגשות שנראה כי אי אפשר לשאתם לשפה; כלומר – אם רגש שאי אפשר לשאתו הותמר לשפה אחת, הרי ניתן ליצור גם שפות נוספות. על בסיס זה אתר בונה את השפה הנוספת המעוררת תקווה נוספת אצל הסובייקט החרדתי ליצירת שפת נפש המסוגלת להתבונן על החרדה מבחוץ ולא רק לחוותה בעוצמתה ובמלאותה, ובכך לייצר אופני ראייה וחוויה אחרים של העולם, כאלה המסוגלים לראותו ולחוותו לא רק מבעד למשקפי החרדה.

רשימת מקורות

- אוגדן, תומאס ([1989] 2001). **הקצה הפרימיטיבי של החוויה**, מאנגלית: אבנר ברגשטיין וחגית אהרוני. תל אביב: עם עובד.
- אלתרמן, נתן ([1938] 1995). **כוכבים בחוץ**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אתר, תרצה (1979). **עיר הירח**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אתר, תרצה (1972). **בין סוף לבין סתיו**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרנות, ליאור (2011). **חושבת שאקום ולא אמצא בתים – החרדה המכוננת את חווית הבית כהיעדר בשירתה של תרצה אתר**, עבודת תזה. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- גרנות, ליאור (2017). **כיצד מרפאת הביבליותרפיה? איכויותיהן התרפויטיות הייחודיות של פרקטיקות ספרותיות-טיפוליות שונות בטיפול בביבליותרפיה – עיון פסיכואנליטי-ספרותי**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר אילן: רמת גן.
- סימינגטון, ג'ואן, וסימינגטון, נוויל ([1996] 2000). **החשיבה הקלינית של וילפרד ביון**, מאנגלית: אורה זילברשטיין. תל אביב: תולעת ספרים.